

PVH - PALEOGRAFIE

- elementární
- kritická

Paleografie elementární rozebírá formu a grafické snahy písma = podklad pro správné čtení (uvádění zkratk).

Paleografie kritická určuje stáří a místo vzniku písemnosti, opravuje místa textu porušená vinou písaře či opisovače. (Přesnost určování +/- 30 let). Základem pro tuto paleografii je srovnávání.

Podle druhů písma:

- paleografie latinská – texty psané písmem latinského okruhu (užívá latinské, římské abecedy). Bez ohledu na použitý jazyk.
- paleografie řecká
  - o řecká;
  - o slovanská (hlaholice, cyrilice);
  - o orientální (osmanská, hebrejská) – pro úzce chronologicky vymezené a specifikované otázky.

Snaha o exaktnost – mezník – vynález fotograf. metod.

Teodor von Zichel -1826-1908

- monument a grafika
- faximilie

Starší metody – pawey – obkreslení, dodnes se užívá při studiích, aby se vniklo do tajů písma (musí se napodobit). V současné době působí komise pro soupis rukopisů AV ČR, vydává ročenku o rukopisech. Předpokladem pro poznání písma je znalost psacích potřeb, tj. psacích látek a písařského náčiní.

Psací látky, na něž se psalo ovlivňovaly svou hmotnou podstatou písemné tvary:

Dělíme:

- archeologické – přírodní (lsity či kůra, dřevo, kámen, hlína, kov, omítka),
- paleografické – umělé ke psaní (papyrus, pergamen, papír),

- voskové tabulky (desky uprostřed vyhloubené, vlité tmavým voskem) – psalo se rydlem = přechod mezi druhy psacích látek.

Tabulky byly spojovány jako knihy, po více tabulkách – diptych, triptych, polyptycha; jejich svazek se zval caudex – kodex (špalíček), užívaly se hlavně ve starověku, Římané na nich psali dopisy, koncepty atd. i středověk je zná – účetní záznamy (13. a poč. 14. století) – komorní účty francouzských králů.

Papyrus

- vyráběn z lodyhy papyrusové třtiny, hlavně v nilské deltě. Papyrus byl velmi křehký – proto se až na nepatrné výjimky nedochoval starý římský rukopis. V raném středověku se psaly na papyrus listiny – až do 10. století, částečně i v 11. století, vedle pergamenu, papyrus byl výhradní psací látkou v papežské kanceláři.

Pergamen

- z ovčích, kozlích či telecích kůží; znám od 2. tisíciletí př. n.l. Od 7. a 8. stol. rozšířen pro rukopisy latinské kultury. Rozlišujeme dva druhy:
  - o pergamen italský (jihoevropský) – je zpracovaný pečlivě jen na vnitřní straně;
  - o pergamen střeoevropský (německý) – obě strany zpracovány stejně.
- jednou popsané pergameny byly vyškrabány a popisovány znovu, novým textem (reskribovány) – palimpsest. (Původní text zpravidla cenější).
(speciální lampy – ultrafialové záření).

Papír – čínského původu (už př. n.l.). V 7. století ho do Evropy přinesli Arabové (jeho výroba u nich státním monopolem, Arabové proto neměli zájem o papyrus, přes Španělsko a Byzanc (dnes Istanbul) do Francie a Itálie, tam od 13. století první papírny (u nás 1499 Zbraslavská papírna), z roku 1505 je Olomoucká. Nejstarší papírová písemnost u nás je „městská kniha staroměstská“, byla vedena od roku 1310. Nejdříve se papíru užívalo jen pro koncepty, záznamy a přední knihy, od 14. století proniká do všech složek písařské činnosti, patenty a listy. Plně zvítězil v 15. století s vynálezem knihtisku (byl levný). Vyráběn nejdříve z odpadků hedvábí, u nás z lněných a konopných hadrů, teprve od 19. století ze dřeva.

Místo a dobu výroby papíru mohou určit filigrány (průsvitky). Od konce 13. století označovaly papírny papír otišťováním značky z drátěn. řeseta do masy. Soupis filigránů pro léta 1282-1600 C.M. Briquet les filigrante (Paříž 1907, obnovené vydání 1923 – Lipsko). Psací náčiní se přizpůsobuje psací látce – třtinové pero (z rákosové třtiny – pro papyrus,

brkové pero od 4. století) vedle něho až do 18. století primitivní kovové pero, to po zdokonalení v 19. století (Alois Zenefeder) převládlo. Ve středověku se psalo olůvkem, tuhovými tyčinkami, hrudkou (od 16. století v Anglii). Inkouse se v Římě vyráběl ze sazí, lepidla či gumy a vody. Ve středověku se vyráběl inkoust z duběnek (s přísadou skalice, octa, vína nebo piva a gumy). Byl zpravidla černý. Psalo se i barvami – nadpisy kapitol a záhlaví (barvami). Psalo se i zlatem a stříbrem (chirografie).

Tvar rukopisů – svitek (rotulus – slepován z papyrových listů, psalo se po vnitřní straně ve sloupcích (pagina nebo roluma – sloupec) předepsané šířky. Při čtení knihy levá ruka svinovala přečtený text, po přečtení se musel svitek převinout; Rozvinutá = přečtená kniha = liber explicit (rozvinutá kniha) = konec díla, převzato i pro středověký kodex.

Svitky se svazovaly řemínky a pak do svazků (fascus), které byly ukládány v pouzdrech (kapsách) (svitek byl papyrus).

Kodex (špalek) (pro pergamen) základem je list pergamenu, přeložený na výšku v dvojlist (arcus). Z několika do sebe vložených dvojlistů = složka, nazývaná při čtyřech dvoulistech (= listech = 16 stránkách) guaternio, názvu kvarteru se užívalo pro celý svazek či rukopis (např. kvartery zemských desek). Ve středověku se psalo na volné složky, které byly dodatečně svázány tak, že se na hřbetech přišily provázky či řemínky a celek chráněn deskami. Pořadí složek vyznačováno pořadovou číslicí pod textem, na poslední stránce složky (kustody), od 11.-12. století reklamantami

- pod textem na poslední straně složky se připsala počáteční slova následující složky.

Foliace (folia = stránka) – od 14. století – průběžné číslování listů rukopisu (příp. pomocí tzv. signatur = písmena abecedy a číslice A1-A20, B1-B20 – např. zemské desky).

Paginace – tj. číslování všech stran knihy, vyskytuje se v nové době.

Linkování – listy taženy současně na obou stranách rozevřeného dvojlistu olůvkem, hrudkou či zředěným inkoustem nebo barvou, případně vyrývány hrotem (slepé linkování – hlavně na pergamenu). Předem vyznačena vpichy kružítka (vzdálenost linek), co je dodnes patrné na okrajích listů a listin.

Ligatury, zkratky a doprovodné značky.

Ligatury (vázu, obtáčím) – vznikají buď spojením dvou sousedních písmen různými nefunkčními, aby ve směru plynulého písma nebo postupováním částí vedle sebe stojících písmen, kdy část jednoho písmene tvoří počátek dalšího (např. monogramy).

Zkratky – umožňovaly rychlé psaní a úsporu místa; 5 skupin zkratek, v praxi se prolínají, jsou to zkratky vzniklé tímto způsobem.

1) **SUSPENZE** (zkomolení) – zkrácení slova na počáteční písmeno či typickou část slova (D = dominus, JM – jeho milost)

sigly = první písmena běžná ze souvislostí – např. ČSFR

slabiková suspenze = počáteční písmena slabik (NB = nobilis)

2) **KONTRAXE** (stažení) – vypíše se počátek a konec slova, u delších slov i některá střední písmena.

DNS = dominus = pán, hlavně „nomina sacra“ = svatá jména.

- zkracování církevních termínů, aby je odlišila od okolního textu (ne pro úsporu)
(SCS – Sanctus, IHS – Jesus)

3) Značky vlastního významu

- udávající chybějící části slova, či slovo např. m,u (vodorovná čárka nad textem)
domů = dóů
- za noc či com se psalo (
- za et = a se psalo (>) apod.

4) Značky relativního významu

– mající podle umístění různý význam, např. vodorovná čárka ve významu obecného zkracovacího znaménka; objevují se i u zkrácení suspenzí či kontrakcí.

např. p = per = pro

-
p = pro = pro

tečka, dvojtečka, středník aj. = značky relat. významu.

5) Nadepsání písmena

- jde o modifikaci suspenze s označením, o jaké rozvedení má jít:

jⁱ = igitur = veselí

a^e = omne = všechno

a^{oo} = alio modo = každým způsobem

uⁱ = ubi = kde

Používalo se **kryptografie** – tajných písmen, šifrování (od 30tileté války v diplomatických a vojenských textech) – písmena utajovaného textu se přemísťují podle určitých pravidel, zaměňují se čísly.

Doprovodné značky – mezi ně patří interpunkční znaménka u abecedy (značení délky slabik) a číslice (římské a mladší arabské) od 13. století, od 2. pol. 16. stol. převládají.

Římské číslice:

D = 500

C = 100

M = 1000

před – odčítání

po – přičítání

MCMXCII – 1992

Druhy latinského písma:

I. Podle rozměrů a výšky písma:

dělíme písmo:

- a) **majuskulní (majuskula)** – všechna písmena jsou stejně vysoká, ohraničená dvěma linkami.

AB

- b) **písmo minuskulní (minuskula)** – písmena jsou trojího rozměru, ohraničena čtyřmi linkami; některé vyplňují prostor jen mezi dvěma linkami, jiná vybíhají dřívky (nožičky) nad řádek nebo pod řádek – jako malá tiskací abeceda.

abp

II. Podle způsobu užití:

- 1) **knihové písmo** (minuskulní) – kaligrafické – stojatá písmena byla psána sama o sobě;
- 2) **listinné písmo** (kurzívní) – méně úhledné, nakloněné – písmena spojena, zjednodušené tvary a spřežky = ligatury.

Vývoj latinského písma

4 etapy:

- 1) etapa – do 8. stol. n.l.
- 2) etapa – do 12. stol.
- 3) etapa – do 14. stol.

4) etapa – do 15. stol. – současnost

I. 7. – 5. stol. př. n.l. – archaická kapitála – odvozena od řeckého písma – majuskulní písmo epigrafické (nápisové) = skriptura monumentalis a scriptra actuaria

(lapis a niger – černý kámen). Romulus – nápis na černém kameni – Římské fórum.

- 6. stol. př. n. l.

- od 1. stol. př. n.l. i na paleografických památkách (knižní písmo)

Archaická kapitála

1) kapitála kvadrální – jako naše tiskací písmo

2) kapitála rustická (vesnická) – se zkrácenými horizontálními tahy - až do 7. stol. se používalo knihové písmo

Archaická kapitála – 21 písmen, latinka v 1. stol. př. n.l. – 23 písmen, 18. stol. – 25 písmen.

Souběžně s kapitálou od konce 2. stol. majuskulní písmo – okrouhlé = uniciála (díla křesťanských autorů, zlomek evangelia sv. Marka, asi v 6. století přinesený Karlem IV. do Čech, vytlačovala kapitálu, knihové písmo až do 8. stol.

Polouniciála – přechodné písmo, mezi majuskulou a minuskulou, působí dojmem majuskuly, silně prostoupena minuskulními tvary převzatými z kurzívy (listinné písmo) – knihové písmo 5. – 9. stol. (hlavně v 8. stol.).

Římské období – písma kurzívní, znalost psaní obecná, písma denní potřeby – tzv. starší římská kurzíva (majuskulní kurzíva) – na ni navazuje od 3. stol. n.l. – mladší římská kurzíva (minuskulní) – nejdříve listinné písmo, pak i literární do 8. - 9. stol.

Z ní se formovala kontinentální písma národní:

- stará písma italská

a) knižní písmo beneventsko-montekasinské – toto písmo vlasovými i silnými tahy i lámáním připomíná gotické písmo. Rozkvět písma 9. – 11. stol. vystřídal nový rozkvět. Z kláštera Monte Casino se rozšířilo ve střední Itálii a v Dalmácii;

b) listina kuriála papežské kanceláře – písmo listinné;

c) kurzívní písmo langobardské 7. – 12. stol.

Písmo merovejské – listinné i knižní, písmo s kurzívními prvky – 6. – 9. stol., v merovejské a později franské říši.

Písmo vizigótské – kurzívní a knižní; 7. – 1. stol. ve Španělsku.

Inzulární písmo – ostrovní, formovalo se na základě uniciály a polouniciály, hlavně v Irsku v 7. – 9. stol. byla irská a anglosaská forma; Irská byla špičatá, anglosaská byla oblá. Toto písmo inzulární bylo knihové.

Dříve se soudilo, že vývoj latinského písma šel přímo z kapitály. Vývoj vycházel od nedochované staré kurzívy, z ní se vyvinula uniciála.

II. etapa

Koncem 8. stol. jako výsledek organického vývoje starých italských písem a písma merovejského (kaligrafickým zpracováním minuskulní kurzívy) + vlivem písem inzulárních, jež se dostala iroskotskými misiiemi na pevninu, např. v klášteře na Fuldě.

V různých písařských klášterních školách, na několika místech, hlavně ve Francii a v sev. Itálii paralelně, snahy po čitelnosti písma zjednodušováním jeho tvarů.

Karolínská minuskula, neboli okrouhlá minuskula, neboli Carolina. 8. – 12. stol.

1. fáze – první vyhraněné minuskulní písmo, každé písmeno má ustálený tvar, okrouhlé tvary, omezení zkratk, v průběhu doby ale rostou. Používala se jako knihové, pak i listinné písmo v jižní, střední a západní Evropě. U nás v 11. stol. – hlavně však ve 12. stol a pol. 13. stol.

Carolina – knižní (přelom 8./9. stol. – hledání nových minuskulních tvarů, vedle sebe otevřené kurzívni A i silně nakloněné minuskulní A. Slova oddělována zřídka. Kyjovité zesilování horních dříků.

V 9. stol. se zmenšuje počet ligatur, důsledněji se oddělují slova. V 11. stol. téměř důsledné oddělování slov = užívání interpunkce.

Rozlišování stínových a plných tahů.

Dříky dostávají patku. Dříky se štěpí i d ostává čárku. Písmo přechází od okrouhlosti ke hranatým tvarům. Listina sleduje vývoj písma knižního – rozdíly mezi velikostí velkých a malých písmen. Zdobnost dříků. V 9. stol. proniká do císařské kanceláře, v 2. pol. 11. stol. do papežské kanceláře = tam kuriální minuskula.

III. Během 12. stol. (sporadicky v 11. stol.) hlavně ve Francii snaha o zlomení oblouků a dříků písmen – písmo má vertikální charakter, změnu proporcí, ostře odlišeny také stínové a vlasové. Dříky jsou krátké, vesměs zdobeny patkami, rozštěpem či ohnutím. Písmo je velmi stěsnané, písmena komponována do obdélníků vytvářejí objem pásů –

rámec gotického slohu, vedle knižní a listinné podoby je i kurzívní (= má největší vliv – masový rozvoj univerzit, měst a obchodu).

Přechod přes romanogotiku ke gotické minuskule (gotica textualis), dělí se na dekorativní (gotika textualis formata), dříve se jí říkalo textura.

Písmo dekorativní – lámáním dříků, zaostření obloučků, sdružování písmen. Dělí se na dnešní 2: základní a sběrnější (gotika textualis kurrents).

Od 13. stol. se plně prosazuje na 3 st. i u nás. Po vynálezu knihtisku v 15. stol. jeho místo nahradila tzv. fraktura.

Leicizace ve 13. století v Itálii, na podkladě polokurzívní minuskuly – gotické písmo kurzívní (gotica cursiva).

Gotické písmo kurzívní se dělí na: dekorativní (gotika cursiva formata) a běžné (gotika cursiva kurrents).

Gotické písmo kurzívní – zvané též notula, přizpůsobená rychlejšímu psaní, smyčky u dříků, naklánění písma, v diplomatickém materiálu (listiny, i v traktátech); od přelomu 15. a 16. stol. přechází v německé písmo kurentní. Gotické písmo kurzívní přechází v kurent.

Kurent – zachoval se až do pol. 20. stol.

(**Kurent – psací, švabach – tiskací**) až do pol. 19. stol. i v českých textech. Od 14. stol. přechodný typ mezi písmem kurzívním a knižním. Minuskulní – v knižní produkci vzniká tzv. bastarda = písmo křížené.

Převzal je knihtisk – švabach. Liší se od knižního písma tím, že užívá smyček (švabach).

Novogotické písmo – všechny typy písma od 16. stol., které se vyvinuly ze středověkého gotického písma. Udrželo se hlavně v písemnostech německých, do r. 1941 ve 3 druzích:

- 1) **kreslené novogotické písmo čili FRAKTURA** (Fraktuschrift), hl. tiskové písmo, jako psané hlavně v nadpisech a významných rukopisech. Písmena stojí samostatně, každé písmeno je sestaveno několika samostatnými tahy;
- 2) **novogotické polokurzívní písmo – čili KANCLEI** (Kancleischrift), vyvinulo se z BASTARDY, psaní listin a důležitých písemností, v 17. století v nich nahrazováno kurentem, ale bez spojování písmen ve slově;
- 3) **novogotické kurzívní písmo čili KURENT** (Kurentschrift), každé písmeno psáno jedním tahem, ostré úhly místo oblouků, zdvojování dříků, od 17. století je také stínováno.

Od 15. století italští humanisté oživili okrouhlou minuskulu (karolina), kterou omylem pokládali za písmo starých Římanů. Napodobovali vědomě a věrně písmo rukopisů 10. – 12. století, a tak vznikla humanistická minuskula – bylo to knižní písmo, úhledné, okrouhlé, svislá písmena, dvoubříškové a tečka nad i, toto knižní písmo nemělo dlouhé trvání, zastaveno knihtiskem v 16. století – do něho uvedeno jako tzv. antikva.

Humanistická polokurzíva se vyvinula ve 2. pol. 15. stol. ve Florencii - -kaligrafická škola, pod vlivem italské bastardy a papežských brev., byla převzata evrop. kanceláři, písmo podobné knižnímu, bylo nakloněné doprava, písmena se spojují, neužívají však smyček. Knih tisk toto písmo využil také (italika). Jako italika od poč. 16. stol. Z polokurzívniho písma při rychlejší psaní se živelně vytvořila humanistická kurzíva – psaná jedním tahem, sklon písma, spojování písmen, smyčky u dříků. Kurzívni písmo nenašlo vhodný vzor, vliv gotické kurzívy silný. Od počátku 16. stol. novověká paleografie – vlivy: vznik humanistického písma, využili vynálezu knihtisku (Guttenberg 1523). Humanistické písmo se vytvořilo vedle novogotického. Z humanistické kurzívy se vytvořilo moderní kurzívni písmo – latinka – zvítězilo v Itálii, Španělsku, Polsku i v nár. jazyku již v 16. stol., v Holandsku v 17. – 18. stol.

V některých druzích písemností se udrželo novogotické písmo až do 18. stol. (např. v Anglii, v severských zemích v 19. stol. zvítězila latinka, v Německu latinka až roku 1941 – do té doby kurent). Jednotné tvary latinky pro všechny školy u nás od r. 1933.

Přehled písma

Jedna z dnešních podob latinky	Jedna z tiskových fraktur	České novogotické písmo zvané švabach	Německé novogotické písmo zvané kurent
<i>a A</i>	a A	<i>u U</i>	<i>u U</i>
<i>b B</i>	b B	<i>b B</i>	<i>b B</i>
<i>c C</i>	c C	<i>v V</i>	<i>v V</i>
<i>č Č</i>	č Č	<i>ky Ky</i>	<i>ky Ky</i>
<i>d D</i>	d D	<i>d D</i>	<i>d D</i>
<i>e E</i>	e E	<i>n N</i>	<i>n N</i>
<i>f F</i>	f F	<i>f F</i>	<i>f F</i>
<i>g G</i>	g G	<i>g G</i>	<i>g G</i>
<i>h H</i>	h H	<i>h H</i>	<i>h H</i>
<i>ch Ch</i>	ch Ch	<i>ch Ch</i>	<i>ch Ch</i>
<i>i I</i>	i I	<i>i I</i>	<i>i I</i>
<i>j J</i>	j J	<i>y Y</i>	<i>j J</i>
<i>k K</i>	k K	<i>k K</i>	<i>k K</i>
<i>l L</i>	l L	<i>l L</i>	<i>l L</i>